

М.Нажимов,
ТДЮУ профессори в.б.,
юридик фанлар номзоди

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ЭКОЛОГИК ФУНКЦИЯСИ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: мақолада Ўзбекистонда атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосларининг тарихий илдишлари, экологик қонунчилик ривожининг замонавий босқичининг ўзига хос хусусиятлари ва тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш масалалари атрофлича таҳлил этилган.

Калит сўзлар: экология, экологик функция, атроф-табиий муҳит экологик муносабатлар, экологик қонунчилик, табиатни муҳофаза қилиш.

Аннотация: в статье подробно анализируются исторические корни правовых основ защиты окружающей среды, особенности современного этапа развития экологического законодательства, а также вопросы совершенствования отраслевых нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: экология, экологическая функция, окружающая среда, экологические отношения, экологическое законодательство, защита природы.

Annotation. in the article the historical roots of the legal framework of environmental protection in Uzbekistan, the peculiarities of the current stage of the development of environmental legislation and the improvement of the relevant legislation are analysed thoroughly.

Keywords: ecology, ecological function, environment, ecological relations, ecological legislation, protection of nature.

Атроф-табиий муҳит ва экологик тизимга оқилон муносабатда бўлиш қадимдан ажодларимизнинг асосий ҳаёт фалсафаларидан бири бўлиб келган. Инсон-жамият-табиат ўртасидаги алоқаларнинг уйғунлигини таъминлашда асосан ахлоқий, диний ва бошқа ижтимоий нормалар муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, “цивилизация белгиларини асраб-авайлаш қанчалик зарур бўлса, қишлоқ хўжалиги минг йиллар мобайнида бутунлай суғориладиган деҳқончиликка асосланган минтақада ер ва сувни асраб-авайлаш ҳам шунчалик муҳимдир. Ер, ҳаво, сув ва олов (қуёш)ни Марказий Осиёда қадимдан эъзозлаган ажодларимизнинг зардуштийликдан тортиб то исломгача бўлган барча динлари томонидан муносиб қадрлаб келинган. Афсуски, охири юз йилликда айнан минтақанинг экологик тизимига жуда катта зарар етказилди. Ажодларимизнинг табиатдан фойдаланиш соҳасидаги анъанавий одоб-ахлоқ қоидалари унутилиб юборилди. Бу қоидаларга кўра сув ва ерни ўйламай-нетмай булғаш, исроф қилиш гуноҳи азим ҳисобланар эди” [1].

Дарҳақиқат, туркий халқларнинг энг қадимий маданий, маънавий ва маърифий ёдгорлиги ҳисобланган “Авесто”да атроф-муҳитни муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилган. Бунда тўрт унсур, яъни ер, олов, сув ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавони булғаш, ифлослантириш, ҳайвонлар жасади у

ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга кўмиш, сувга оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим ҳисобланган.

Демак, зардуштийлик дини қонунларида ҳам ер, олов, сув ва ҳавони ифлослантириш жиноят деб ҳисобланиб, бундай жиноятлар учун 400 қамчи уриб жазолаганлар ёки содир этилган жиноят оғирроқ бўлса, гуноҳкор ўлим жазосига маҳкум этилган ёхуд бундай жиноят қилганларни катта жарима эъзига авф этиш ёки қул сифатида улардан жамоат ишларида фойдаланиш масалаларини Олий судья Заратуштра Оқсоқоллар Кенгаши вакиллари ва жамоанинг нуфузли аъзолари иштирокида бамаслаҳат адолатли қонунлар асосида ҳал қилганлар [2]. Шунингдек, исломгача бўлган даврларда халқимизнинг табиатга муносабатини акс эттирган қатор удумлари: “Йил боши” – Наврўз, “Ангом очиш”, “Меҳржон”, “Сада”, “Гулханда исиниш”, “Ёғлиқ нон ёпиш” кунлари, “Арвоҳлар учун қабрларга овқат қўядиган кун” ва бошқа зоофатик, тотемистик удумлар, байрамлар бўлган. Улар бир томондан, бевосита ажодларимизнинг табиат билан амалий алоқадорликлари, иккинчи томондан, табиатга дастлаб мифологик, сўнгра зардуштийлик ва бошқа диний тушунчалари, донишмандчиликлари – эмпирик билимларидан келиб чиққан ва амал қилинган. Сувни, ҳавони, тупроқни, ҳайвонот дунёсини авайлаб-асраш тўғрисида Қуръони Каримнинг оятлари ва Пайғамбаримизнинг ҳадиси-шарифларида ҳам айтилади [3].

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш зарурлиги шарқ мутафаккирлари таълимотларида ҳам ўзининг илмий-фалсафий, ҳуқуқий, бадий ифодасини топган [4]. Айниқса, табиатга оқилон муносабатда бўлишнинг юксак намунаси Амир Темур олиб борган сиёсатда кўзга ташланади. “Яна амр этдимки, – деб ёзади Амир Темур “Темур тузуклари”да, – кимки бирон бир саҳрони обод қилса ёки кориз қурса ё бирон боғ кўқартирса ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили (эса олиқ-солиқ) қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғсинлар” [5]. Демакки, ажодларимиз атроф-муҳитни муҳофаза қилишга бепарво бўлмаганлар.

Афсуски, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга эътибор собиқ Иттифоқ даврида етарли даражада бўлмади. Шўро ҳукуматининг дастлабки шаклланиш давридаги ўзига хос белгилардан бири йирик кодификацияланган қонун ҳужжатларининг йўқлигидир.

Мамлакатимизда табиат бойликлари келтирилган зарар учун жавобгарликни назарда тутган энг биринчи меъёрий ҳужжат бу 1919 йили Самарқанд вилояти ижроия кўмитаси томонидан қабул қилинган “Сув қоидаларини муҳофаза қилиш тартиби тўғрисида”ги қарор ҳисобланади. Совет ҳукумати даврида қонунларни чиқариш ҳуқуқига умумий бошқариш органлари, шунингдек алоҳида наркомат ва муассасалар эга эди [6]. Юқорида қайд этилган қарор ҳам республиканинг энг олий қонун чиқарувчи органи томонидан қабул қилинмаган. Шу боис уни қонун деб аташ ҳам қийин, лекин шунга қарамадан бу қарор республиканинг бутун ҳудудида амал қилган [7]. Қарорнинг алоҳида хусусияти шундаки, унда жиноят учун оммавий жавобгарлик назарда тутилган. Масалан, сув қоидаларини бузган шахс аниқланмаган тақдирда, юқорида кўрсатилган жавобгарликларнинг биттаси ушбу сувдан фойдаланувчи шахсларнинг барчасига қўлланилиши мумкин бўлган.

Ушбу қарор “Россия Федерацияси Туркистон республикасида сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги махсус қонун қабул этилгандан кейин бекор қилинади. Юқорида кўрсатилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўзига хос томони шундан иборатки, уларда фақатгина сувдан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Бошқа табиат объектларига (ер, атмосфера, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) келтирилган зарар учун жавобгарлик масаласи очик қолган.

1917 йилдан сўнг, ва айниқса, XX асрнинг 20-йиллари табиатдан фойдаланиш ва атроф табиий муҳит муҳофазаси доирасида ва табиий бойликларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солишни чуқурлаштириш ва аниқлаш жараёни билан тавсифланади. Шунингдек, ушбу даврда алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар юзасида қонунчилик шаклланади.

Ўтган асрнинг 2-ярмида барча иттифоқдош республикаларда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди (1959 йил 19 ноябр) [8]. Ушбу Қонун табиатдан фойдаланиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаб берди. Лекин мазкур қонунларда экологик муаммоларнинг моҳияти ва илмий-техник тараққиётнинг табиатга салбий таъсири билан боғлиқ масалалар етарли даражада эътиборга олинмаган. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг хавфлилиги энг аввало, табиатдан оқилона фойдаланмаслик оқибатида келтирилган иқтисодий зарарлар нуқтаи назаридан келиб чиқиб қаралган. Кўпчилик ҳолларда инсонларнинг амалий фаолияти табиат устидан ҳукмронлик қилиш деб номланган нотўғри ғояга асосланганлиги туфайли табиатни ўзига сўзсиз бўйсундиришга қаратилган эди [9].

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришгач, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган норма ва тамойилларига асосан атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш механизмини тадрижий равишда ислоҳ этиб, мунтазам равишда ривожлантириб бормоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган олий даражадаги ялпи мажлисидаги нутқида қайд этганидек, “экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-муҳитни асраб-авайлаш айниқса, ҳозирги аномал табиий ўзгаришлар шароитида Мингйиллик декларациясида белгиланган мақсадларга эришишда катта аҳамият касб этади” [10]. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва экологик хавфсизликни таъминлашда экологик қонунчилик муҳим аҳамият касб этади. Таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда мустақиллик йилларида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини тартибга солишнинг мустаҳкам ҳуқуқий асослари барпо этилди.

Экологик муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солинишини ривожлантиришнинг кейинги даври 1991 йилгача, яъни экологик муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солинишининг замонавий босқичи бошлангунга қадар давом этган [11]. Собиқ Иттифоқ қонунчилиги тизимида ҳуқуқий тартибга солиш воситаси бўйича: алоҳида табиий бойликлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш (ер, сув, тоғ, ўрмон қонунчилиги, ҳаво атмосферасини муҳофаза қилиш

тўғрисида, ҳайвонот дунёси тўғрисида қонунчилик) ҳамда табиатни муҳофаза қилиш бўйича соҳалар шаклланган.

Экологик муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш жараёни узоқ йиллар давомида Ўзбекистон ҳуқуқ тарихида биринча навбатда экологик муносабатларнинг ҳар хил турларини ҳуқуқий тартибга солинишини чуқурлаштириш ва аниқлаш, табиий бойликларнинг айрим турлари ҳуқуқий режимининг табақалашган ишлов, табиат бойликлари ва умуман атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви вазифасини аниқлаш ва кейинчалик кенгайтиришга боғлиқ бўлган.

Экологик қонунчиликнинг шаклланишида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши муҳим қадам бўлди. Ушбу ҳужжатнинг экологик муносабатларни тартибга солишдаги аҳамияти беқиёс бўлиб, Конституцияга бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан олий юридик кучга эга, Ўзбекистон ҳудудида тўғридан-тўғри амал қилади [12].

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлатнинг экологик сиёсати соҳасидаги асосий қоидалар мустаҳкамланган. Унда инсоннинг экология соҳасидаги уч қиррали фаолияти тартибга солинган: табиатдан фойдаланиш, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг экология соҳасидаги бурчлари (50-модда), мулкдан фойдаланишда экологик талабларни инобатга олиш (54-модда), табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи (55-модда), маҳаллий давлат ҳокимият органларининг ваколатлари (100-модда) каби масалалар ҳам ўз аксини топган.

Конституциядаги қоида ва талаблар атроф табиий муҳитга доир ҳуқуқий муносабатлар тизимидаги асосий тамойилларни мустаҳкамлади. Ушбу конституциявий тамойиллар асосида мустақиллик йилларида мамлакатимизда фуқаролар экологик ҳуқуқларининг конституциявий-ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашга қаратилган бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Хусусан, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги, “Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги, “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги, “Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги, “Ўрмон тўғрисида”ги, “Экологик экспертиза тўғрисида”ги, “Чиқиндилар тўғрисида”ги, “Экологик назорат тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари ана шулар жумласидандир. Бундан ташқари, Меҳнат кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Жиноят кодекси, Фуқаролик кодекси, Ер кодекси ҳам у ёки бу даражада табиатни муҳофаза қилиш ҳамда фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган муносабатларни тартибга солишга, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий механизмларини яратишга қаратилган.

Экологик қонунчиликнинг юқори ва энг асосий даражаси сифатида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва экологик хавфсизликни таъминлашга оид қонунлар намоён бўлади. Улардан сўнг табиий ресурслардан

фойдаланиш ва атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга оид қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар туради. Ушбу доирани бошқа қонунчилик тармоқлари ҳужжатлари яқунлайди, зотан уларда алоҳида экологик-ҳуқуқий нормалар мужассам бўлади [13].

Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни соҳадаги бош қонунчилик ҳужжати бўлиб, экологик қонунчилик тизимининг юқорисида туради. 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган ушбу Қонун экология соҳасидаги илк комплекс қонунчилик ҳужжати бўлди. У қабул қилингандан сўнг ҳозирга қадар Республикамизда экология соҳасига тааллуқли ўттизга яқин муҳим қонунлар, юздан ортиқ қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Шубҳасиз, ушбу Қонун бу борада тўғридан - тўғри амал қилувчи, бош, комплекс қонун ҳисобланади, зеро, у биринчидан, табиий объектлар ва ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишга оид норма ва талабларни белгилайди; иккинчидан, бошқа барча табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишга оид қонунчилик ҳужжатлари мазкур бош ҳужжатнинг асосий принцип ва талабларига мос бўлиши лозим; учинчидан, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга оид ташкилий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий механизмни белгилаб беради.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонунлари, қонун ости актлари, табиат объектларига бўлган муносабатларнинг эркинлаштирилганлиги ҳақида хулоса чиқаришга имконият беради. Масалан, “Ер тўғрисида”ги Қонун ҳамда “Деҳқон (фермер) хўжаликлари тўғрисида”ги қонун билан ерга умрбод меросхўрлик ва унга эгалик қилиш институти шакллантирилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йилнинг 21 январдаги фармони билан савдо ва хизмат кўрсатиш объектларини, шунингдек улар жойлашган ер участкаларини сотишга рухсат этилди. Ўзбекистон Республикасининг янги фуқаролик кодекси ер участкаларини ва ер ости бойликларини, қўп йиллик дарахтларини кўчмас мулк деб эълон қилди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 115-моддаси деҳқон хўжалиги ер участкасининг умрбод мерос қилиш билан эгаллаш муносабатларининг ҳуқуқий асосларини тасдиқлади [14]. Ушбу тенденциялар экологик муносабатларнинг мазмунига таъсир этмай қолмади.

Экология назорати мураккаб тизимдан иборат бўлиб, экологик қонунчилик ҳужжатларининг бажарилиши экологик хавфсизликни таъминлашга хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик назорат тўғрисида” ги Қонуни бу соҳани тартибга солишнинг ҳуқуқий асоси бўлди. Мамлакатимизда экологик назоратга оид муносабатларни тартибга солувчи ушбу қонун ҳужжатининг ишлаб чиқиши, миллий қонунчиликни такомиллаштириш нуктаи назаридан бу борадаги хорижий мамлакатлар тажрибасини ўзида намоён этганлиги ва халқаро талабларга мослиги билан муҳим аҳамият касб этиб экологик хавфсизликни таъминлаш ва экологик таҳдидларни олдини олишга катта ёрдам беради ҳамда ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади [15].

Экологик муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг замонавий ривожланиши атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича муносабатларни тартибга солувчи, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва

муҳофаза қилиш бўйича экологик қонунчиликни янада такомиллаштириш учун объектив асослар бор эканлиги ҳақида хулоса қилишга имкон беради. Шунингдек, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишда халқаро миқёсда қабул қилинган ҳужжатларнинг ҳам муҳим аҳамият касб этишини айтиб ўтиш жоиз. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош ассамблеясининг 2017 йил 19 сентябрь куни бўлиб ўтган 72-сессиясида сўзлаган нутқида бугунги куннинг энг ўткир экологик муаммоларидан бири – Орол ҳалокати эканлигига эътиборни қаратиб, денгизнинг қуриши билан боғлиқ оқибатларни бартараф этиш халқаро миқёсдаги саъй-ҳаракатларни фаол бирлаштиришни тақозо этаётганлигини, Ўзбекистон БМТ томонидан Орол фожиасидан жабр кўрган аҳолига амалий ёрдам кўрсатиш бўйича шу йил қабул қилинган махсус дастур тўлиқ амалга оширилиши тарафдори эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтди [16].

Юқорида қайд этилган экологик аҳамиятдаги ҳуқуқий ҳужжатларнинг асосий принциплари ва ҳаракат механизми муштарак ҳолда мамлакатимизнинг асосий бош қонунда ўз аксини топиши лозим. Шунингдек, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонун бугунги кунда барча экологик-ҳуқуқий муносабатларни қамраб олишга ҳамда мамлакатимиз экологик сиёсатининг сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий-техник механизмларини мувофиқлаштиришга қодир эмас. Чунончи, унда бугунги кунда муҳим аҳамият касб этиб бораётган фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари, уларни муҳофаза қилиш механизми, экологик ахборот, экологик таълим-тарбия, экологик муаммоларни ҳал қилишда давлат органлари билан фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги ижтимоий ҳамкорлик масалалари, экологик суғурта, экологик аудит, экологик ҳалокат зоналари, уларнинг ҳуқуқий мақоми, агрохимикатлар, экологик зарарни қоплаш каби муносабатлар етарли даражада тартибга солинмаган.

Мазкур Қонун нафақат тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар мазмунига кўра, балки ҳуқуқий тартибга солиш шаклига кўра ҳам комплекс ҳисобланади. Бу табиатни муҳофаза қилиш нормалари табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчилик поғоналарида марказий ўринни эгаллагани ҳолда яқка эмас, балки бошқа – маъмурий, фуқаролик ва ҳ.к. ҳуқуқ тармоқлари нормалари мажмуи билан биргаликда амал қилишини англатади. Хусусан, Қонуннинг етказилган зарарни қоплашга оид нормалари (49, 51-моддалар) фуқаролик ҳуқуқининг қоидалари билан янада аниқлаштирилади ва ҳ.к. [17]. Бундай нормаларнинг мавжудлиги экологик қонунчиликни қонунчиликнинг бошқа тармоқлари билан алоқасини таъминлайди.

Хулоса қилиб айтганда, экологик қонунчилик ривожининг замонавий босқичи мустақиллик йилларида узлуксиз шаклланиб, ривожланиб келмоқда. У авваламбор, кенг қамровли иқтисодий ислохотлар, хусусийлаштириш жараёнлари, жамиятнинг барча жабҳаларини демократлаштириш каби ҳолатлар билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу даврда мамлакатимизда экологик қонунчиликнинг шаклланишига тамал тошини қўйган дастлабки муҳим ҳужжатлар қабул қилинди. Шундай бўлса-да, ушбу соҳада ҳануз экологик муносабатларни комплекс тартибга солувчи кодификациявий ҳужжат қабул қилинмаган. Демак, бугунги кунда ҳуқуқ ижодкорлари

ва бу борада изланишлар олиб бораётган олимлар ва соҳа вакилларининг асосий диққат эътибори инсон-жамият-табиат ўртасидаги муайян уйғунликни қарор топтиришга улар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишнинг бугунги кун талабларига жавоб берадиган ҳуқуқий ечимларни топишга ва ниҳоят бу борадаги ташкилий-ҳуқуқий механизмларни янада такомиллаштиришга қаратилган бўлиши лозим.

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 145.
2. Хасанов С. “Авесто” – ҳуқуқ манбаи // Мулоқот. – Тошкент, 1999. – № 1. – Б. 51.
3. Куръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алауддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 71,79-80.
4. Бердимуратова А.К. Философско-методологический анализ экологического кризиса на пороге XXI века (на материалах Приаралья). – Ташкент: ФАН, 1999. – С.11–20.
5. Темур Тузуклари. Форсчадан А.Соғуний ва Х.Караматов тарж. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – Б.344.
6. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления и экологическая преступность. – М.: Белые альвы, 1996. – С.7.
7. Худайбердиев А. Правовая охрана природы в Узбекистане. – Ташкент: Узбекистан, 1984. – С. 13.
8. Ведомости Верховного Совета УзССР. – Ташкент: 1959. – № 12, – С. 6.
9. Шадиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. – Ташкент: Узбекистан, 1992. – С. 8.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг Мингйиллик ривожланиш мажлисидаги нутқи, [2010 йил 20 сент.]; Хорижий ижтимоий-сиёсий доиралар вакилларининг муносабатлари ва шарҳлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 7.
11. Игнатъева И.А. О создании концепции развития экологического законодательства // Экологическое право России: Сборник материалов научно-практических конференции 1995-1998 гг. / Под ред. А.К.Голиченкова. – М.: 1999. – С. 216-217.
12. Усмонов М.Б. Табиатни муҳофаза қилишнинг конституциявий асослари / М.Ҳ.Рустамбоев таҳрири остида. – Тошкент: ТДЮИ, 2002. – Б. 3-4; Файзиев Ш.Х. Атроф табиий муҳит муҳофазаси дастаклари. Республикада экологик хавфсизликни таъминлашнинг конституциявий муаммолари // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 1998. – №4. – Б. 38-40.; Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ / Масъул муҳаррир: проф. А.А.Азизхўжаев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б. 69–71.
13. Ерофеев Б.В. Экологическое право России. Учебник. издание 20-е. – М.: Эксмо, 2007. – С.91.
14. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Тошкент: Адолат, 2007. – 520 б.
15. Холмўминов Ж.Т. Экологик таҳдидларни олдини олиш ва хавфсизликни таъминлашда экологик-ҳуқуқий таълим – тарбия. Монография. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. – Б 83.

16. Қаранг: <http://uza.uz/oz/politics>
17. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Тошкент, 1999. – №1. – 20 модда.